FALLUS EN FRIGIDITEIT
MOEDERINSTINCT
MASO EN MAAGD[1]

Lieven Jonckheere

We gaan erin vliegen. Dit keer geen oeverloze inleidingen. Want het schijnt dat we ons daaraan wel eens durven bezondigen. Daar zijn we natuurlijk wel zeer lacaniaans in. Over de préliminairen zegt Lacan immers dat we die liefst zo lang mogelijk uitspinnen. Maar dit keer vallen we dus meteen *in medias res,* middenin "Propos directifs pour un Congrès sur la sexualité féminine » dus. Dat blijft inderdaad ons vertrek punt – om te zien wat daarvan nu nog, voor ons, recht blijft – en om te kijken wat daarvan aan aanvulling of actualisering toe is.

Vorige keer zijn we gestrand aan het begin van Hoofdstuk VII, hoofdstuk dat we vandaag zullen laten stofferen door Luc Vander Vennet en Peter Decuyper. Maar eerst wil ik nog een en ander van dat Hoofdstuk VII situeren.

Médiation phallique en fonction d'équivalence du phallus

Helemaal in het begin van dat hoofdstuk resumeert Lacan het vorige hoofdstuk onder de term *médiation phallique* – de tussenkomst van de fallus, meer bepaald de symbolische fallus, had hij daar in het algemeen, als het ware structureel, uitgewerkt, zowel voor man als vrouw, en dus eigenlijk voor de man. In dat hoofdstuk had hij getoond dat de fallus tussenkomt als een 'equivalent': de fallus heeft een *fonction d'équivalence* , een functie van equivalent bij de totstandkoming, bij de *précipitation* of het neerslaan, het plotse ontstaan van tout *objet du désir*, van elk object van verlangen.

Ik heb vorige keer al gesuggereerd dat Lacan die term 'equivalent' waarschijnlijk bij Marx haalde. Ondertussen heb ik die term teruggevonden in Seminarie V, dat een beetje het atelier is waarin hij "Propos" construeert. Daar valt die term, mét verwijzing naar Marx, op bladzijde 81. Bij Marx blijkt die 'equivalentie' gekoppeld te zijn aan een andere term. Twee termen dus. Aan de ene kant heb je de zogenaamde *Wertform*, of datgene waarvan de waarde moet uitgedrukt worden – bijvoorbeeld: *Leinwand* of geweven stof. De vraag is "wat is die stof waard?" De andere term is dan de zogenaamde *Äquivalentform*, dat is als het ware de 'eenheid' waarin de waarde van die stof kan uitgedrukt worden – een voorbeeld van dergelijke 'eenheid' is een *Rock*, een jas dus. Twintig el stof kan bijvoorbeeld één jas waard zijn, of één jas is het equivalent van twintig el stof. Ik veronderstel dat iedereen weet dat een el de afstand is van de hand tot de elleboog, zo mat men vroeger, met lichaamsmaten. Lacan vat Marx samen, mét toevoeging van zijn eigen term van de betekenaar, door te zeggen: *le vêtement est le signifiant de la valeur de l'étoffe*, "de jas is de betekenaar van de waarde van de stof".

Dit principe, deze verhouding tussen waardevorm en equivalentievorm kunnen we nu *mutatis mutandis* ook toepassen op de theorie van de fallus – uiteraard met de nodige complicaties. We zouden inderdaad kunnen zeggen dat de *Wertform*, of datgene waarvan de waarde moet uitgedrukt worden, waarvan men zich kan afvragen "hoeveel is dat waard?", dat

[1] Inleiding sessie 28 november 2009 van het Theoretisch Seminarie in Lacans onderwijs "Dochter, Moeder, Vrouw: actualiteit van Propos directifs pour un congrès sur la sexualité féminine (1958)" (Jonckheere, L. & Lysy, A. 2009). Dat Theoretisch Seminarie wordt georganiseerd door de Kring voor Psychoanalyse van de New Lacanian School, met Lieven Jonckheere en Anne Lysy als verantwoordelijken

dit het *objet du désir*, of het object van het verlangen is. Het object van het verlangen is dus als het ware de brute materie, de 'stof, *the stuff desire is made of*. En daarvan moet men nu de waarde op één of andere manier kunnen uitdrukken, daarvan moet het subject de waarde voor zichzelf kunnen uitdrukken. Welnu, de eenheid waarin de waarde van elk object van het verlangen – borst, faeces, om het even wat – kan uitgedrukt worden, dat is de fallus, de symbolische fallus, of de castratie. Even tussen door. Ik vind dat het altijd meteen een andere connotatie geeft of men het nu over de symbolische fallus dan wel over de castratie heeft. In het laatste geval komt duidelijker tot uiting dat het gemis centraal staat. De eenheid is dus het gemis. "Hoeveel is iets waard?" wordt dus, in het geval van een object van verlangen "Hoeveel gemis is een object van verlangen waard?". Het subject kan dus, in zijn onbewuste, de waarde van elk object van verlangen uitdrukken in fallische gemis-eenheden. Kortom: zoals je de waarde van stof kunt uitdrukken in jassen kun je de waarde van objecten van verlangen uitdrukken in fallussen of gemissen. Die fallus is dus een soort jas, een equivalent van een jas. Het is natuurlijk ingewikkelder dan dat. In die jas zit immers ook een flink stuk arbeid. Dat is inderdaad de basis van een ander belangrijk concept dat Lacan ook bij Marx haalt, de *Mehrwert* of de meerwaarde. Moeten we er dus van uit gaan dat er ook in die fallus een stuk werk steekt, een stuk *Arbeit* van het onbewuste? Ik ga hier niet verder op in.

Maar ik rond deze herhaling, deze uitweiding af, met een parafrasering: misschien moeten we zeggen dat de fallus, of de castratie, de betekenaar is van de waarde van het object van het verlangen – naar het model van wat Lacan zegt over *le vêtement* als *signifiant de la valeur de l' étoffe*. Dat is eigenlijk niet nieuw, dat vind ik niet zelf uit. We vinden hier een bekende formule, een bekend schema of algoritme terug, met de *moins phi* van de castratie als noemer en het object a van het verlangen als teller – de fallus, of de castratie is de noemer of de eenheid waarin de waarde van het object kan worden uitgedrukt.

$$\frac{A}{-phi}$$ teller / noemer

Dat betekent meteen ook dat we, na de mooie uiteenzetting van Lieve Billet van vorige keer, eigenlijk twee lezingen kunnen brengen van de uitdrukking *la signification du phallus*. Vooreerst de betekenis die Lieve in de verf heeft gezet. En die kan samengevat als "de fallus is de betekenaar van de effecten van de betekenaar" – alle betekenaars hebben een effect van betekende, genereren zin – de fallus is dan de betekenaar van al die effecten van de betekenaar, een soort accolade dus voor al wat door de betekenaar aan zin gegenereerd wordt. Aan de andere kant beschikken we nu ook nog over een tweede mogelijke invulling van die *signification du phallus*. De fallus is niet alleen de betekenaar van de effecten van alle betekenaars, in hun combinatie, maar hij is tevens de betekenaar van de waarde van elk object, elk object van verlangen. Dat zijn twee kanten, twee formuleringen van de functie, het belang, de betekenis van de fallus: een eerste in betekenaarstermen en een tweede in objecttermen.

Draineert de fallus alles …
Verklaart de fallus de frigiditeit?

Dat was dan een soort samenvatting van Hoofdstuk VI. In Hoofdstuk VII vraagt Lacan zich nu af of die *signification du phallus*, of die functie van de symbolische fallus, in zijn twee functies, voor de betekenaar én voor het object, nu ook op identieke wijze geldt voor de vrouw? Wordt de hele vrouwelijke seksualiteit, het hele vrouwelijk genot, de hele vrouwelijke verhouding tot betekenaar én object nu samengevat, of afgedekt door die fallus op die twee manieren te definiëren? Draineert de symbolische fallus alles wat zich aan driftmatigs, aan pulsioneels bij de vrouw kan manifesteren? Lacan vertrekt op dat moment inderdaad vanuit een soort oppositie van de betekenaar van de fallus tot het pulsionele, de drift, het reële, het

genot in de seksualiteit van de vrouw. En hij stelt de freudiaanse vraag of de betekenaar van de fallus dat nu helemaal draineert, laat afwateren laat afvloeien? Volstaat het kanaal van de betekenaar van de fallus daarvoor? Of is er nood aan collaterale kanalen?

Het antwoord is ondubbelzinnig 'neen', de fallus draineert niet alles van de drift bij de vrouw. In zijn antwoord gaat Lacan uit van Freud – om hem te overstijgen. *Le fait que tout ce qui est analysable soit sexuel* – het is een gegeven, een freudiaans gegeven, waaraan Lacan niet tornt, dat alles wat analyseerbaar is een seksuele, dit is fallische betekenis blijkt te hebben, als je die analyse maar voldoende ver doorvoer. De castratie komt daar altijd wel ergens om een hoekje kijken. Dat is inderdaad wat Freud demonstreert met zijn droomduiding. Juist, zegt Lacan, maar er is wel een waarschuwing op zijn plaats: het omgekeerde geldt niet. Niet alles wat seksueel is analyseerbaar … via de fallus, via de castratie. Alles wat analyseerbaar is, blijkt seksueel, fallisch te zijn. Maar niet alles wat seksueel is, is analyseerbaar via de fallus. We mogen dus zeggen dat Lacan, met "La signification du Phallus", als het ware het instrument voor de analyse schept, namelijk de symbolische fallus of de castratie – om daarvan, in "Propos", al meteen op de grens te wijzen.

Zo begrijp ik zelf toch die vier mythische kanten aan de vrouwelijke seksualiteit, aan het genot van de vrouw, die Lacan in "Propos" opsomt: het zogenaamde moederinstinct, het zogenaamde vrouwelijk masochisme, de zogenaamde onwetendheid over het bestaan van de vagina en de zogenaamde schrik voor het scheuren van het maagdenvlies.

In de volgende bijeenkomst hoop ik ook te kunnen aantonen dat die vier punten niet alleen niet 'gedekt' worden door de fallus, niet analyseerbaar zijn via de fallus, maar dat ze, bij Freud en de postfreudianen, meteen ook stuk voor stuk partiële verklaringspogingen vormen voor de frigiditeit – frigiditeit die, vergeten we dat op geen enkel moment, inderdaad ook voor Lacan het kernprobleem en het mikpunt van zijn "Propos directifs pour un Congrès sur la sexualité féminine" vormt. Het lijkt erop dat heel de psychoanalyse, van Freud al over de postffreudianen tot en met Lacan, ervan uitgaat dat de frigiditeit ergens inherent moet zijn aan de vrouwelijke seksualiteit. Ik forceer het nu misschien een beetje. Maar ik denk dat we op het eind van dit seminarie toch zullen moeten komen tot een beredeneerd besluit van die strekking, dat er altijd een punt van frigiditeit in de vrouwelijke seksualiteit is. En dat om het even welke psychoanalytische theorie over vrouwelijke seksualiteit maar hout snijdt in de mate dat ze erin slaagt op een of andere manier dat punt te lokaliseren, te verantwoorden, daarover iets te zeggen.

A. L: Het gaat inderdaad om een frigiditeit die, zoals we gaan zien, ergens structureel is – en die iets anders is dan frigiditeit als een momentaan symptoom.

Inderdaad. In "Propos", in 1960, is dat misschien nog niet zo duidelijk, hier lijkt Lacan nog meer die 'klinische frigiditeit' te viseren, en dat dus via de fallus en zijn grenzen. Een goeie tien jaar later, voor Lacan de tijd om te begrijpen wat hij zelf zegt, om de consequenties te trekken uit zijn eigen onderwijs, in het Seminarie XX, komt hij terug op die zogenaamde frigiditeit, die *prétendue frigidité* – op elk keerpunt van zijn onderwijs over de vrouwelijke seksualiteit vormt die frigiditeit hét punt. Daar is de frigiditeit als het ware het bewijs dat de vrouw zelf niet in staat is om iets te zeggen over haar eigen genot, over dat Ander genot, *l'Autre jouissance*. De definitie van frigiditeit wordt daar: "Misschien genieten ze wel maar ze kunnen het niet gezegd krijgen, en dus weet niemand het, zij zelf nog minst van al …"

A.L.: Eigenlijk anticipeert Lacan daar. Hij creëert er zo een opening naar die andere dimensie die niet vatbaar is…..

Hij toetst daar weer maar eens zijn conceptualisering. Voor wie het over het genot van de vrouw heeft, is de toetssteen altijd de frigiditeit. Valt deze te verklaren vanuit het concept van de castratie, die niet voldoende het genot in kaart brengt? Of moet ze verklaard worden vanuit het concept van het Ander genot, waarover er niet voldoende te zeggen valt. Dat is iedere keer denk ik het mikpunt.

Goed. In elk geval: vier mogelijke verklaringen voor de frigiditeit in deze tekst – waarvan meteen duidelijk is dat Lacan vindt dat het eigenlijk gaat om mythische verklaringen, die dus niet echt die frigiditeit kunnen verklaren – waardoor hij er dan, in Hoofdstuk VIII, zal toe komen om zelf zijn eigen theorie aan die frigiditeit te toetsen. We zullen zien, in de uiteenzetting die Els Van Compernolle volgende keer zal brengen, dat de mascarade daarin een sleutelrol speelt.

Vandaag beperk ik mij echter, bij wijze van introductie op de twee sprekers van vandaag, tot een minimaal woordje van commentaar op de vier klassieke mythische verklaringen van de frigiditeit in de psychoanalyse. Ik noem dat mythes, Lacan zelf noemt dat, in de titel van het hoofdstuk, *préjugés*, vooroordelen. Het gaat dus allemaal om verklaringen, concepten, die tussen aanhalingstekens moeten geplaatst worden. Het is Geert Hoornaert die erop gewezen heeft dat het gaat om termen die voor ons, vanuit Lacans' theorie, eigenlijk niet aanvaardbaar zijn.

Voor alle duidelijkheid zet ik die vier eerst nog eens in al hun brutaliteit op een rijtje: het moederinstinct, het vrouwelijk masochisme de miskenning van de vagina en de schrik voor het scheuren van het maagdenvlies.

Het zogenaamde moederinstinct

Met dat moederinstinct zullen we ons hier nu niet echt bezig houden. Een beetje jammer misschien, maar dat moederschap blijft ontsnappen vind ik aan wat wij hier doen. *Noli tangere matrem*, zoiets? Over dat zogenaamde moederinstinct is Lacan zeer duidelijk. "Draineert de symbolische fallus alles dat zich driftmatigs voordoet?" "Neen!, te beginnen met heel de stroming van het moederinstinct". Iets in dat moederinstinct ontsnapt aan de fallus. De verhouding van een vrouw als Moeder tot haar kind passeert niet volledig langs de fallus. De psychoanalyse kan de imaginaire fallus daarin een plaats geven, als de fallus waarnaar de moeder verlangt, en waarmee het kind zich kan identificeren. En ook de symbolische fallus, als het kind dat van de vader komt, als zijn gift. Rest echter die andere kant aan het moederschap, waarin het kind voor de moeder, in haar fantasme, een object a kan vormen. Dat ontsnapt alleszins al aan de fallus..

Anderzijds stelt zich natuurlijk ook de vraag naar de impact van het moederschap op het seksuele genot van de vrouw. Bijvoorbeeld Helen Deutsch stelt onomwonden dat het ware moederschap gestoeld is op masochisme en dat het als dusdanig de bron is van het grootste genot. Bijgevolg zou het ook niet meer dan evident zijn dat moeder de seksuele frigiditeit er als het ware op de koop toe moet bijnemen. Moederschap is frigiditeit, niets aan te doen, en zo is het goed. Zegt Helen Deutsch. Dat is eigenlijk hét punt van de tekst van Helen Deutsch waarnaar Lacan verwijst. Luc Vander Vennet zal daar iets over zeggen, in dialoog met Anne, als we voldoende tijd hebben

De zogenaamde miskenning van de vagina

Naast het moederschap, als mythisch eindpunt van de vrouwelijke 'ontwikkeling', kan ook de miskenning van de vagina, aan het begin daarvan, als mogelijke oorzaak van een structurele vorm van frigiditeit gezien worden. Daarover zegt Lacan meteen dat het gaat om

“de veronderstelde miskenning van de vagina”. Verondersteld door wie? Door Freud zelf. Het is inderdaad een sciëntistische Freud die gesteld heeft dat het kind bij zijn eerste confrontatie met de seksualiteit twee dingen niet kan ‘weten’, zijnde het bestaan van de vagina en de rol van het sperma in de bevruchting.

Mij is onduidelijk wat Lacan daar eigenlijk van vindt. Hij lijkt in elk geval in twijfel te trekken dat een ‘primaire miskenning van de vagina’ ooit zuiver als oorzaak van frigiditeit zou kunnen spelen. Hij merkt immers op dat dergelijke miskenning heel vaak heel lang op een onwaarschijnlijke manier kan blijven verder bestaan. ‘Onwaarschijnlijk’ wil zeggen dat ze blijft verder bestaan tegen alle voorlichting, tegen alle ervaring in. Die heuse scotomisering van de vagina – ik plak er deze term op, die van Laforgue komt, en die betekent dat de vagina ontbreekt in het lichaamsbeeld, dat ze niet in het imaginaire is geïnvesteerd, niet narcistisch is bezet, dat ze dus een zwarte vlek vormt – die scotomisering van de vagina moet volgens Lacan ook wel ergens het gevolg zijn van een verdringing – en dus niet alleen van een primaire miskenning.

Ook lijkt Lacan de stelling van een normale kennis van de vagina nog minder geloofwaardig te vinden dan Freuds stelling van de primaire miskenning ervan. Die normale kennis van de vagina zou gebaseerd zijn op het kleiniaanse primaat van het orale. Kleinianen hechten inderdaad veel belang aan het gegeven dat meisjes bij het gezoogd worden vaginale sensaties kunnen krijgen, dat de zuigende beweging aan de borst als het ware heel het lichaam kan doortrekken en dus ook gevoeld wordt ‘aan de andere kant’, dat alles dus meezuigt, ook de vagina. De vagina wordt dus als het ware via het orale geseksualiseerd. Lacan zegt daar niet veel over. Maar ik heb niet het gevoel dat hij daar in mee stapt.

Het zogenaamde vrouwelijk masochisme

Ten derde zou ook het vrouwelijk masochisme oorzaak van frigiditeit kunnen zijn. Het masochisme, zegt men dan, zou de essentie zijn van de vrouwelijke seksualiteit, van het vrouwelijk genot – zoals de fallus de essentie is van het mannelijk genot. Jones zegt:”voor de jongetjes de fallus, voor de meisjes de vagina’ – Helen Deutsch, die niet van het kamp van Jones is, helemaal niets zelfs, zegt iets heel anders: “voor de jongetjes de fallus, voor de meisjes het masochistisch genot”.

Lacan wijst meteen op het regressief kantje van dat vrouwelijk masochisme. De vrouwelijkheid wordt immers bereikt door terug te vallen op iets uit het verleden en dat als het ware mee te pakken en dan voorop te stellen als ideaal – “een deeldrift wordt gepromoot als pool van de genitale maturiteit”, aldus Lacan. Dat is inderdaad de essentie van wat Helen Deutsch zegt over de zogenaamde postfallische vrouwelijkheid. Het meisje ziet dat de fallus, of het actief sadistisch doel van de clitorale masturbatie, voor haar niet je dat is – maar er is geen weg naast, geen vaginale weg, om vrouw te worden – de enige uitweg is dan ook een weg terug, om iets uit het verleden op te halen, een passief masochistisch doel, en dat naast die fallus zetten, als vrouwelijk doel. Luc Vander Vennet zal daar uitgebreid op in gaan.

Er stelt zich echter ook nog een tweede metonymisch probleempje rond dat vrouwelijk masochisme als essentie van de vrouwelijke seksualiteit. Met Lacans samenvatting: ‘masochisme’ is homoniem voor ‘passiviteit, men bedoelt dus eigenlijk ‘passiviteit’ – deze ‘passiviteit’ is echter ook op haar beurt slechts een metafoor, en wel een psychologiserende metafoor volgens Freud. Ik citeer Freud: “passiviteit – als kwalificatie van de essentie van de vrouwelijke seksualiteit – is een onafdoende psychologische vertaling van de biologisch veronderstelde biseksualiteit in empirische gedragstermen”. Volgens Freud vervalt men altijd in gedragstermen, en dus in psychologisering, als men een essentie van de vrouwelijke seksualiteit wil definiëren. Een gedrag, passiviteit, wordt dan tot essentie gepromoot. Dat is inderdaad de essentie van wat de psychologie vandaag doet, bijvoorbeeld in de zogenaamde

DSM-IV classificatie van ‘gedragsstoornissen’, stoornissen ten opzichte van een gedrag dat tot essentie werd verheven. Maar dit terzijde.

Lacan sluit zich volledig aan bij Freuds kritiek op de psychologisering die onder de theorie van het vrouwelijk masochisme als essentie van de vrouwelijke seksualiteit schuilt, als hij, op het einde van Hoofdstuk VII, voorstelt om, Freuds advies volgend, het vrouwelijke niet te reduceren tot een passief complement van de mannelijke activiteit. Dat is psychologie. Vanuit Freud moeten we integendeel zoeken op welke manier het vrouwelijke een supplement kan vormen tegenover het mannelijke, dat niet als activiteit gedefinieerd wordt maar als fallisch.

Hamvraag blijft natuurlijk hoe deze idealisering van het masochisme, bij iemand als Helen Deutsch, een verklaring voor de frigiditeit kan vormen? Daar ga ik nu zelf niets over zeggen, dat zou aan bod moeten komen in de discussie straks, of de volgende keer. Maar die verklaring van de frigiditeit blijft in elk geval het mikpunt van alles wat vandaag gezegd wordt.

De zogenaamde schrik voor het scheuren van het maagdenvlies

Tot slot nog snel iets ter introductie van de schrik voor het scheuren van het maagdenvlies als vierde mogelijke oorzaak van de frigiditeit. Lacan onderscheidt meteen twee benaderingen van de maagdelijkheid of de ontmaagding.

Vooreerst de biopsychische analogie – de term is van mij – of de psychologiserende benadering, vanuit gedragingen die zouden wijzen op een biologische essentie. Daarbij wordt dus vertrokken van een organische constante, met als prototype het scheuren van het ei-membraan. Het organisme zou daar niet dol op zijn. Dat zou immers een trauma zijn. Deze intrusieangst wordt dan vertaald in analoge psychische termen, psychisch gaat het er juist hetzelfde aan toe, zegt men. De vrouw heeft schrik voor het scheuren van het maagdenvlies, zoals het ei schrik heeft voor het scheuren van zijn membraan.

Lacan verwerpt deze puur imaginaire uitleg, en verkiest daarboven alleszins Freuds symbolische verklaringspoging van de frigiditeit via het ontmaagdingstaboe – hoewel dat voor Lacan zelf ook niet de uiteindelijke verklaring van de structurele frigiditeit zal kunnen vormen. Ik veronderstel dat Peter Decuyper in Freuds benadering vooral het accent zal leggen op dubbele houding van de vrouw tegenover haar ontmaagder, in het geval van Freud is dat dan de wettige echtgenoot. Aan de ene kant seksuele horigheid, lijfeigendom, maar aan de andere kant ook een groeiende vijandigheid – een *double bind* situatie, om het met Bateson te zeggen – en een vrouw, die een beetje hysterisch is, ziet dan, volgens Freud, geen andere oplossing, dan deze impasse via een compromisvorming op te lossen – en dat is dan inderdaad de frigiditeit.

Het enige probleem dat ik op dit punt heb, is dat Lacan Freuds benadering van het maagdelijkheidtaboe beschouwt als een verklaring, niet voor frigiditeit, maar, vreemd genoeg voor vaginisme – wat toch niet hetzelfde is. Op dat vaginisme komt hij verder overigens nooit meer terug. Hoe dat ook zij, ik denk dat de inzet van heel de discussie van “Propos” duidelijk is – het gaat over de verklaring van frigiditeit, en dus niet over de verklaring van vaginisme. Maar we moeten wel in het achterhoofd houden dat het vaginisme daar plots als een hond in een kegelspel verschijnt.